

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN:

№1(1)/2023, 38-45

УДК: 398.22

DOI:

**КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНДАГЫ БААТЫРДЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ
БАЙЛАНЫШТУУ МОТИВДЕРДИН САЛТТУУ БЕРИЛИШИ**

ТРАДИЦИОННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МОТИВОВ, СВЯЗАННЫХ С РОЖДЕНИЕМ
БОГАТЫРЯ В КЫРГЫЗСКИХ И АЛТАЙСКИХ ЭПОСАХ

TRADITIONAL REPRESENTATION OF MOTIVES ASSOCIATED WITH THE HERO IN THE
KYRGYZ AND ALTAI EPICS

Жолдошова Кимсан Жумабаевна

Жолдошова Кимсан Жумабаевна

Joldoshova Kimsan Zhumabaevna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

joldosheva.kimsan83a@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНДАГЫ БААТЫРДЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ МОТИВДЕРДИН САЛТТУУ БЕРИЛИШИ

Аннотация

Макалада кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши тууралуу кеп кылдык. Аталган элдердин эпосторунда башкы баатырдын укмуштуу болуп төрөлүү мотиви борбордук ролду ойнойт. Мунун өзү элди эркиндикке чыгаруучу баатырдын идеалдуу образынын алгачкы элесин камсыз кылып, анын андан аркы эпикалык, баатырдык тагдырынан үмүттөндүрөт. Изилдөөдө эки элдин эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу болгон көөнө сюжеттик элементтердин эпикалык мотив катары берилиши бир топ мисалдар, мифологиялык башаттар, элдик салт-санаалар жана символдор эске алынып, аларга болгон айрым көз караштар салыштырылып каралды. Макалада кыргыз жана алтай эпосторунун сюжеттик тутумундагы баласыздык, ата-энесинин түшүнө аян берүү менен болочоктогу баатырдын укмуштуу төрөлүшү мотиви иликтөөгө алынды.

Ачкыч сөздөр: кыргыз жана алтай фольклору, орток сюжет, архаикалык мотив, баатырдын образы, эпос.

ТРАДИЦИОННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МОТИВОВ, СВЯЗАННЫХ С РОЖДЕНИЕМ БОГАТЫРЯ В КЫРГЫЗСКИХ И АЛТАЙСКИХ ЭПОСАХ

Аннотация

В статье мы рассказали о традиционном представлении мотивов, связанных с рождением богатыря, в кыргызских и алтайских эпосах. В эпосах этих народов, мотив необычайного рождения главного героя играет главную и центральную роль. Это дает первое впечатление об идеальном образе героя, освободившего народ, и дает надежду на его дальнейшую эпическую, героическую судьбу. В исследовании сопоставляются некоторые взгляды, выраженные в эпосах двух народов, с учетом ряда примеров, мифологических источников, фольклорных традиций и символов, как эпических мотивов, связанных с рождением героя. В статье рассматриваются мотивы бездетности в сюжетной системе кыргызских и алтайских эпосов, авантюрного рождения будущего героя через прозрение мечтам его родителей.

Ключевые слова: кыргызский и алтайский фольклор, общий сюжет, архаический мотив, образ героя, эпос.

TRADITIONAL REPRESENTATION OF MOTIVES ASSOCIATED WITH THE HERO IN THE KYRGYZ AND ALTAI EPICS

Abstract

In the article we talked about the traditional representation of motifs associated with the birth of the hero, in the Kyrgyz and Altai epics. In the epics of these peoples, the motive of the unusual birth of the main hero plays a central role. It gives the first impression of the ideal image of the hero who liberated the people, and gives hope for his further epic, heroic destiny. In the study, there are some views expressed in the epics of two peoples, with a number of examples, mythological sources, folk traditions and symbols, as well as epic motifs, related. The article discusses the motives of innocence in the plot system of Kyrgyz and Altai epics, the adventurous birth of the future hero through the vision of the vision of the dreams of his parents.

Keywords: Kyrgyz and Altai folklore, overall plot, archaic motif, image of the hero, epic.

Киришүү

Кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгынын ири жанры болгон эпостордо, анын ичинен кыргыз жана алтай эпосторунда бирдей кездешкен архаикалык мотивдер сакталып калган. Алар сюжет курууда, образдарды түзүүдө кызмат өтөп, чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүүдө көмөк болуп, чыгармалардын композициялык түзүлүшүндө мааниге ээ. Ошондой эле элдик көөнө ишенимдерге негизделген архаикалык мотивдердин эпостордо эпикалык салттуу мотив катары да өз орду бар. Алар башка көөнө сюжеттик мотивдердин катарында эпостун түптөлүшүнөн бери карай жашап келет жана алардын негизги өзөгүн, сөөгүн түзөт.

Түрк тилдүү элдерде баланын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдер фольклористтер, ономаст, этнографтар тарабынан бир кыйла деңгээлде изилденген. Алардын катарында С. Е. Мелетинский, Р. З. Кыдырбаева, И. Б. Молдобаев, А. К. Мурзакметов, Г. Т. Жамгырчиева жана башка окумуштууларды атоого болот. Бул окумуштуулардын теманы изилдөөдөгү тажырыйбасы макалада айрым пайдаланылды. Ошентип, кыргыз жана алтай эпосторунун сюжеттик тутумунда алар калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын катарында архаикалык мотивдер эпостордун идеялык - композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын көөнө белгилерин ачыктап турат. Дегинкиси, дүйнөлүк фольклордо архаикалык мотивдердин бирдей кездешүүсү, алардын ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин ачыктайт. Биздин бул макалабыз кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгында эки элдин орток эпикалык чыгармаларына басым жасалып, кыргыз жана алтай элдеринин эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдерге азыркы көз караштан туруп мүнөздөмө берилип, алардын арасындагы байланыш, типтүү белги - касиеттер, окшоштуктар жана айырмачылыктарды аныктап, талдап иликтөөгө арналат.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Макаланын объектиси кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилишине байланышкан айрым актуалдуу маселелер болуп саналат. Предмети катары кыргыз жана алтай элдик оозеки чыгармачылыгындагы эпостордун баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши маселеси боюнча айрым көз караштар, алардын тектештиги тандалып алынды. Биздин изилдөөбүздүн негизги материалын түзгөн кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө же жаратылышына (аскадан жаралып чыгуу ж.б.) байланыштуу көөнө мотивдерге кайрылсак, бул көөнө ишенимдин адамдын ар дайым табият менен бирге ымалада, шайкештикте жашоого умтулган көөнө аң - сезимдик түшүнүгүн байкоого болот. Ал эми кыргыз эпосторунда бул мотив реалдашып трансформацияга учураган жана “аскадай” деген чакан салыштурууга өткөндүгүн байкоого болот. Изилдөө салыштыруу, типологиялык анализ, сыпаттоо жана тектештирүү методдоруна негизделет.

Натыйжалар жана талкуулар

Кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын укмуштуу төрөлүшү мотивин бир топ чакан мотивдик элементтерге ажыратып кароого болот. Алсак, баатыр болуучу баланын жарык дүйнөгө келишин ата - энесинин зарыгып күтүүсү, аларга бала тууралуу алдын ала түш аркылуу аян берилиши, оор төрөт, кыйынчылык менен баланын төрөлүшү, андагы укмуштуу белгилер ж.б. Жалпы түрк тилдүү элдердеги баланын төрөлүшүнө байланышкан ишенидер XI кылымдагы аалым Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегиндеги этнографиялык маалыматтардан көрө алабыз (Абдимиталип уулу, 2022).

Алтай эпосторун изилдөөчү С. С. Суразаков баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу салттуу мотивдин табияты алтай эл - жеринин табиятына үндөш келип эпосто жаркын маанайда берилери, жакшылыктын кабарчысы катары келерин белгилеп кеткен (Суразаков, 1985, б. 14). Биз да бул пипирге кошулуу менен каралып жаткан мотивдин эпостордун сюжетин куруудагы өзөктүк ролун белгилеп кетмекчибиз.

Буга мисал катары алсак, кыргыз эпосторунун эң көөнөсү катары эсептелген “Эр Төштүктүн” киришүү бөлүмүндөгү каармандын укмуштуу төрөлүшү эпостогу салттуу сюжеттик мотивдердин эң негизгилеринен болуп саналат. Элеман бай тогуз уулу жоголгон соң жубайы экөө кайгырып, бала тилеп:

“Чама чарчап ал кетип,

Бир баланын айынан

Тамандан кара кан кетти”, - деп мазар желерди кыдырып, сыйынып кудайдан перзент сурайт (Эр Төштүк, 1996, б. 31). Алар ыйык дарак Чуктерекке жетип, көзү илинип уктап кетишет. Элемандын түшүнө Кызыр кирип, ага он алма берип, тогузу тогуз уулуң, ал эми чоң алма кенже уулуң Төштүк, ченемсиз баатыр болот деп аян берет. Чындыгында эле Кызырдын айтканы келип, кемпир - чал уулдуу болуп, Төштүк эбегейсиз күчкө ээ бала болот. Бул сымал дүйнөлүк эпостордогу сюжеттерден даана байкалгандай башкы каармандын колдоочу пирлердин жөлөмөсү менен төрөлүү мотиви кыргыз эпосторунда дагы орун алган, баатырлар дүйнөгө зарыктырып күттүрүп келүү менен эл керегине жарап, тилегин ишке ашырат.

Эпостордогу эпикалык баатырдын укмуштуу болуп төрөлүүсүнөн кийинки дагы бир өзгөчөлүгү - анын адаттагыдан тышкары тез өсүүсү, ылдам эрезеге жетүүсү. Тез өсүү мотиви да алтай жана кыргыз эпосторунда ушундай эле салттуулукта кездешип, анын жоого минчү тулпары да тездеп жетилгени сюжетте кош жарыш берилет. Төштүк баатыр кыргыз элиндеги салт боюнча бир мүчөл болуп он эки жашка чыкканда эле эр мүнөзү көрүнөт:

“Он экиге келгенде

Канчаларды камады,

Катылышкан адамды

Элемандын Төштүгү

Карсылдатып сабады”... (Эр Төштүк, 1996, б. 33).

Жогоруда айтылгандай, баатырлар тез өсүп, өтө күчтүү болуп эрезеге жетет. Эр жигит катары баланы он эки жаштан эсепке кошуу кыргыз элинде салттык жөрөлгө болуп саналат. Баатырлардын алгачкы эрдиктерди жасоосу ушул курактан башталат, бул “Эр Төштүк” эпосунда мындайча баяндалат:

Элемандын Төштүгү,

Эрен чыкты, эр чыкты,
Доошунан жан чыкты!
Он экиге келгенде
Канчаларды камады,
Катылышкан адамды
Элеманддын Төштүгү
Карсылдатып сабады...
“Эр Төштүк тентек экен” деп
Калайыкка жайылды” (Эр Төштүк, 1996, б. 38).

Жылкынын алдын тосушту билбей анын артынан ээрчип жүрүп жоголуп кеткен эси кем тогуз агасын издеп жөнөөсүн Төштүктүн алгачкы эрдиги катары кароого мүмкүн. Бул эпизод баатырдын эр жеткендигин далилдөөчү окуя катары сюжеттен орун алган. Саякбай Каралаевдин вариантында агаларын издеп кеткен Төштүк Чуктеректин түбүндө ага ашык болуп жүргөн пери кызы Айсалкынга учурайт (Эр Төштүк, 1996, б. 83).

“Эр Төштүктө” Элеманды баланды мага бересиң деп кыйнаган желмогуз кемпир катышса, алтай эпосу “Ак - Тайчыда” анын оң маанидеги эквиваленти катары Ак - Бөрүнүн образы бар. Сюжетке кайрылсак, Ак - Бото баатырдын улам төрөлгөн балдарын жер түбүнүн каардуу ханы Эрлик бий алып кетип калат, акыркы уулу төрөлгөндө, кубанган добушу Эрликке угулат. Ак - Бото баласына жумшак ороочу кылдырам деп аң уулап кайтканда алтымыш кулач куйруктуу Ак - Бөрү чыгып аны аттан аңтарып, көкүрөгүнөн басып жаныңды калтырарга эмне бересиң дейт. Ак - Бото да Элеман бай сыяктуу малын, кемпирин берем десе көнбөйт. Качан гана уулумду берем дегенде макул болот. Ак - Бото баласын канчалык сактаганына болбой Ак - Бөрү аны алып кетип, Кара токойдогу өргөөсүндө эки маралды эмиздирип багат. Бул жерде “Семетей” эпосундагы маралдын баатырды бөбөк кезинде эмизгени менен дал келүүнү көрүүгө болот. Андан соң “Ак - Тайчы” эпосунда “Эр Төштүк” эпосундагыдай жана “Манас” эпосунун түштүк варианттарындагыдай баатырдын тез жетилүү мотиви башталат. Бул алтай жана кыргыз эпосторунда бипбирдей: “Эки конуп “энем” деп, алты конуп “атам” деп”, - деген саптар менен берилип, каарман тез эле бешиктен түшүп басат, ага улам өскөн сайын Бөрү - Ата эки түлкү, эки бөрү, эки аюу менен ойнотуп алардын кыймылдарын, илгирлигин үйрөтүүнү көздөйт. Аларды баатыр бала тынбаган кыймылы менен бат эле чарчатып коёт. Ак - Бөрү көрсө баланын колдоочусу экен, ал Ак - Ботонун акыркы баласын Эрлик бий дагы алып кетпесин деп сакташ үчүн жолуккан экен. Ал жоо келбесин деп теңири түбүнө кулак салып бөбөктү кайтарып жүрөт (Алтай кай чөрчөктөр, 1985, б. 298; Байжигитов, 1985, б. 144). Баатыр балага колдоочусу Ак-Бөрү мингич ат, жоо кийимин алып келип берип, атың Ак-Тайчы, тулпарың Ак-боро дейт, ата - энесин, туулган жерин айтып берет. Мындай бири - бирине үндөшкөн салттуу архаикалык сюжеттик мотивдер боордош элдер болуп эсептелген алтай -кыргыз калктарында тыгыз кездешери келтирилген мисалдардан ачык байкалып турат.

“Эр Төштүк” эпосунун каралып жаткан маселеге байланыштуу архаикалык мотивдерин кароо бир топ кызык материалдарды берет. Эпостун кыргыз элинде жөө жомоктук бир нече варианттары жана эпостук кенен варианттары бар, тактап айтканда, ыр түрүндөгү эпостук варианты XIX кылымда академик В. В. Радлов белгисиз жомокчудан жазып алган вариант, Саякбай Каралаевдин жана кытайлык эпос айтуучу Жусуп Мамайдын варианты, ал эми кара сөз түрүндөгү варианттары Жума Жамгырчы уулу, Ыйманбек Шамен уулу, Калча Суранчиев,

Жанжигит Казакбаевдерден жазылып алынган варианттар болуп саналат. Ошондой эле тектеш казактарда жөө жомоктук кара сөз түрүндөгү версиялары жазылып алынгандыгы, тобол татарларынан жазылган кара сөз түрүндөгү варианты бар экендиги белгилүү. Эпостун түрк элдерине, тактап айтканда, кыргыз, казак жана түмөндүк татарларда орток, же фольклористтердин оошуу мектебинин өкүлдөрү атагандай “көчмө” сюжетке ээ болушу аны салыштыруу методу менен изилдөөгө кеңири жол ачат. Ар бир версияда өз алдынча улам бир архаикалык - мифологиялык мотив жүз берип калат (Жамгырчиева, 2015). Кыргыз эпосу Саякбай Каралаевдин айтуусунда жазылып алынып, идеялык - көркөмдүк бийик деңгээли менен айырмаланат. Эпостогу башкы каарман Эр Төштүк “Манас” эпосунда да катышып, баатырдын он эки ханынын бири болгондугун, “Манастагы” жана “Эр Төштүктөгү” окуялардын эпикалык табигый шайкештигин байкоого болот. “Манас” эпосунда катышкан кейипкерлер дал ошондой портреттик мүнөздөмөлөр менен “Эр Төштүктөгү” Төштүктүн Көкөтөй хандын ашында балбан күрөшкө чыкпай койгон эпизодунда сүрөттөлөт.

Жума Жамгырчиев белгисиз айтуучудан жазып алган жана Калча Суранчиевден жазылып алынган кара сөздүк варианттарда да Эр Төштүк менен Манас баатырлардын бир доордо жашагандыгы эскертилет. Бул эки эпостун жаралуу доорунун бир мезгилдерге туура келеринен кабар берет. XIX кылымда окумуштуу В. В. Радлов Ысык - Көл жергесинен жазып кеткен “Эр Төштүктүн” вариантында мындай ачык байланыштыруу жок, ал эми “Манас” эпосунун 1941 - жылы К. Мифтаков жазып алган түштүк варианттарында Манас баатыр Төштүк менен таймашып, анын аткан жаасынын огунан мерт табат, башкача айтканда, эки баатырдын жоолашканы эскертилет. Мындай айрым башаламандыктар оозеки формада, кеңири аймактарда узак убакыттар жашап келген элдик чыгармачылыкта кездешип калуучу көрүнүштөрдөн экендиги дайын. Изилдөөдө биз негизинен В. В. Радлов жазып алган жана С. Каралаев айткан эпостук варианттарга басым жасадык (Кайыпов, 1984, б. 7; Сарыпбеков, 1987). В. В. Радлов жазып алган вариантын жалпы көлөмү С. Каралаев айткан варианттан дээрлик сегиз эсе чакан, кыска. Бирок биз иликтөөгө алган мифологиялык - архаикалык мотивдер кыйла ачык сакталгандыгы, айтуучунун жекече иштеп чыгуусуна көп дуушарланбагандыгы, ал эми С. Каралаев көркөм сөздүн ири чебери катары салттуулуктун чегинде көркөм баяндоонун айрым ыкмаларын да колдонгондугу байкалат.

Чыгарманын казак элиндеги версиясына токтолсок, анын 1916-жылы Г.Н. Потанин жазып алган жөө жомоктук эки версиясында тең окшош мотивдер орун алган жана кээ бир айырмачылыктар да бар. Биринчи жазылып алынган вариантта баатырдын атасынын ысымы Булатбай делет, архаикалык жандыктардан алтымыш кулач айгыр, кырк кулач ала бээ бар, алардын кулунун Төштүк кармап минип алып үйүрдүн баарын ээрчип басууга мажбурлап, атасынын качкан малын кайтарып алып келет. Ошол эле окумуштуу жазып алган экинчи версияда баатырдын атасынын ысымы Токпай деп берилет, ал эми казакча 1948 - жылы И. Ахметов жазып алган дагы бир вариантта Төштүктүн атасынын ысымы Эрназар делинет. Мында да баласыз адамды кемсинтип ызалоо бар. Бул кемсинтүүнүн түз маанисинде эмес, ошол адам арданып Теңирден бала тилеп зарласын дагы туяктуу болуп калсын деген элдик жөрөлгөгө байланыштуу деген ойдобуз. Ошону менен бирге эле кыргыздарда төрөбөгөн аялга карата да колдонулган ардантуу маселеси илгертен эле колдонулуп келгендиги жалпыга маалым. Жаш балага жентек бергенде, ага төрөбөгөн аял барып калса, башка аялдар аны менен учурашпаган, сөз менен чычалатышкан, ардантышкан. Ардануудан аял төрөйт деп ишенишкен. Бул ишенимдин байыртан жашап келгендигин “Манастагы”:

Бир карыя акыры
Жакып байга кеп айтты:
“Бул ырымды мурдатан,
Кылып келген деп айтты:
“Жырык уйга жүк артып,
Жырткы кара үй артып,
Таштап койгун токойго,
Катыныңды ардантып.
Сандалып жүрсүн ал жерде,
Санаага батып саргайып.
Арданса аял төрөйт деп,
Жүрүүчү эле эл айтып”, - деген мисал көрсөтүп турат.

Азыркы мезгилге чейин жолуга калган касиеттүү жерлерге, мазарларга барып сыйынуу, анын жанында түнөп калуу ырымынын жогоруда көрсөтүлгөн салт менен байланышта болуусу да мүмкүн (Мурзакметов, 2005, б. 36).

Уруучулук, жоокердик заманда, көчмөн турмушта уул баланын орду бөтөнчө болуп, көп балалуу адам урмат - сыйга ээ болгондугу, анын мал чарбачылыгын күтүүдөгү кереги өтө зарыл экендиги айтпаса да белгилүү. Баласыздык мотиви “Эр Төштүктүн” кыргыз, казак, татарларда айтылуучу бардык версияларында кездешет жана эпостун жаралышынан бери карай келе жаткан түптүү, анын сюжеттик өзөгүн түзүүчү архаикалык мотивдерден болуп саналат. Кыргыз элинин элдик эпосторундагы архаикалык издер тарыхый эмгектерде да кездешет. Алсак, Махмуд Кашгаринин эмгегинде кумайык, кайыптан бүткөн ат тууралуу кыйыр маалыматтар кездешет (Абдимиталип уулу, 2023).

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшү мотиви эпостордогу салттуу кездешүүчү туруктуу сюжеттик мотивдерден болуп саналат. Анын сюжет өнүктүрүүчү ролу эпостордун мазмундук түзүмүндө баштапкы таяныч пункт, чекит катары келүүсүнөн көрүнөт. Бул мотивдерден өнүгүү алуу менен элдик чыгармалардагы сюжет улам татаалдашып, тармактанып жүрүп олтурат. Баатырдын ата - энесинин жаш курагы өтүп калганына карабастан перзенттүү боло албай, балага зар болушу, теңирден бала тилөөсү, акыры баатырдык белгилери менен баланын төрөлүүсү анын келечегинен көптү үмүттөндүрөт. Ошондой эле эки элдин эпосторундагы баланын төрөлүшүнөн мурун ата - энесинин көпкө балалуу болбой жүрүшү, кереметтүү түш көрүү, жырткыч жаныбардын жүрөгүнө же башка нерсеге талгак болуу, баатырдын күн сайын эмес, саат сайын чоңоюшу сыяктуу эпизоддорун салыштырып изилдөө жакшы натыйжаларды берет деп эсептейбиз.

Пайдаланылган адабияттар

Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 126-132. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.

Абдимиталип уулу, Н. (2023). “О некоторых фольклорных элементах в словаре Махмуда Кашгари “Диван Лугат ат-Турк”. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 101–106. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_12. EDN: LKPOYE.

Алтай кай чөрчөктөр. Т.1. (1985). Туулуу-Алтай.

Байжигитов, К. (1985). *Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары*. Фрунзе: Илим.

Жамгырчиева, Г. Т. (2015). *Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча)*. Ош: Кагаз ресурстары.

Мурзакметов, А. К. (2005). *Кыргыз ырым - жырымдары*. Ош.

Кайыпов, С.Т. (1984). *Поэтика эпоса “Эр Төштүк”*, ч.1. Бишкек: Илим.

Сарыпбеков, Р. (1987). *“Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы*. Фрунзе: Илим.

Суразаков, С.С. (1985). *Алтайский героический эпос*. Москва: Наука.

Эр Төштүк. (1996). “Эл адабияты сериясы”. II т. Бишкек: “Шам”.